

trijebljena oblika, ni o naslijeđenoj ili variranoj topici, ni o metaforici, ni o meta-tekstualnim referencijama itd.

Takvo je, dakle, tročlano obrazloženje onoga što smatram osnovnim ciljem srednjoškolske nastave antičke književnosti – *stjecanja temeljna uvida u grčku i rimsku književnu povijest*. Ako okolnosti to dopuštaju, taj bi osnovni cilj trebao biti podržan i drugim, ne manje važnim: *poticanjem učenikova zanimanja za teorijsku dimenziju književne umjetnine*. Od više mogućih načina, na srednjoškolskoj se razini najprimjerenijim čini onaj u kojem bi se neki fenomen antičke književnosti supostavljao srodnom fenomenu iz druge epohe, prvenstveno takvu koji učenik i danas osjeća aktualnim (npr. antičke i suvremene trivijalne književne vrste; antička i suvremena komedija itd.). Ovisno o reakcijama učenika, jednom pobuđen takav bi se interes mogao i ozbiljnije znanstveno artikulirati. Koliko god ovaj prijedlog zvučao kao *pium desiderium*, jedno bi se zacijelo moglo postići: učenik bi morao shvatiti kako nema nikakva „spontana“ čitanja i kako svako novo iskustvo pojedinačnog čitanja pridonosi stvaranju neke vlastite, makar i rudimentarne, književne teorije.

Na kraju ovako naslovljena napisa suviše je, vjerujem, obrazlagati kako je to rasprava samo o nastavnim ciljevima, ne i o njihovoj metodičkoj ostvarivosti. Metodička bi rasprava tek morala uslijediti. U njoj bi staloženo valjalo razmotriti praktične implikacije – lektirne ponajprije – ovakva prijedloga. Dakako, uz pretpostavku da je opća orijentacija koja se ovdje zagovara prihvatljivo polazište za razgovor.

Darko Novaković

TEME

LATINSKE KOMPONENTE U TOMMASEOVU ROMANU „FEDE E BELLEZZA“

1) Pristup problemu

1. Još su latinski retoričari govorili o učestaloj upotrebi arhaizama u jeziku. U vezi s time Jules Marouzeau spominje mišljenja Cicerona, Plinija, Kvintilijana i Gelijsa, ističući da su arhaizmi lako prihvatljivi, budući da za njih jamči ranija opća upotreba (Marouzeau, 1946, str. 178). Odjek istog shvaćanja nalazimo u knjizi „Problèmes et méthodes de la linguistique“ suvremenih autora Wartburga i Ullmanna (1969, str. 200), koji polazeći od „trošenja“ riječi i izraza zaključuju da veliki umjetnici pokušavaju pomladiti neku zastarjelu sliku „en la ramenant à ses origines étymologiques“. I Nikola Tommaseo (1802–1874), veliki znalac talijanskoga i latinskoga, smatra da se ne može strogo odijeliti mrtvi jezik od živoga, te u pismima G. Capponiju piše kako o tome valja voditi računa i kod sastavljanja rječnika. Naime, premda su neka značenja riječi i izraza živa, a neka nisu, ono što se naziva mrtvim, takvim se samo pričinja, jer može oživjeti, čemu pripomaže i uvrštenje u rječnik (Tommaseo-Capponi, IV, 156, 162–163).

2. Takav Tommaseov stav nedvojbeno pridonosi jezičnoj slojevitosti njegova književnog opusa. Kao primjer jezične kompleksnosti u njegovim djelima navodi se historijska pripovijetka „Duca d'Atene“, gdje se, primjereno sadržaju, skladno izmjenjuju arhaizmi, latinizmi, reminiscencije iz Dantea i Biblije, dok su u narativno tkivo – tehnikom intarzije – neprimjetno uklopljene čak i čitave rečenice iz Villanijeve firentinske kronike iz 14. stoljeća (Puppo, 1975, str. 123–124). Odgojen na latinskim piscima, koji su ostavili posebno snažan trag u njegovim mladenačkim djelima, Tommaseo je stalno pročišćavao i obogaćivao jezični izraz, objedinjujući živim senzibilitetom vlastita literarna iskustva i konstrukcije talijanskog govornog jezika, prvenstveno toskanskog.

3. Obratimo li pažnju na jezične razine prisutne u Tommaseovu romanu „Fede e bellezza“ (Vjera i ljepota), zapanjit će nas supostojanje elemenata preuzetih iz pučkog govora i stiliziranih, umjetnički oblikovanih elemenata koji podsjećaju na klasičnolatinska djela. Kod pisca koji toliko njeguje jezik valja posvetiti punu pažnju svim elementima izraza, pogotovo kada govorimo o spomenutom romanu, koji je nakon prvog izdanja (1840) doživio dvije naknadne stilske i sadržajne do-

rade: još iste, 1840, i 1852. godine. Ovdje ću se osvrnuti na neke latinizme iz definitivnog izdanja, a kako karakteristike teksta najviše dolaze do izražaja prilikom prevođenja, pokušat ću odgovoriti na pitanje mogu li se ti elementi izraziti i u prijevodu na hrvatski književni jezik.

II) Leksički latinizmi

1. Teško je postaviti granicu između latinske i romanske, odnosno talijanske faze neke riječi koja potječe od latinskoga. O tome svjedoče različiti suvremeni rječnici talijanskog jezika kojima se svakodnevno služimo: dok u nekima nalazimo pojedinu riječ ili pojedino značenje neke riječi, u drugima ih ne nalazimo, ili ih nalazimo uz napomenu *letterario, raro, antiquato, non comune*. Primjerice, kad bismo sudili isključivo po Zingarellijevu rječniku, ne bi nam bilo nimalo čudno što *šikara (macchia)* u Tommasea dobiva epitet *umile*, jer taj rječnik kao prvo značenje navodi *'vicino molto al suolo, poco elevato da terra, basso'*. S druge strane, De Felice i Duro to „fizičko“ značenje uopće ne spominju, već upućuju samo na značenja 'ponizan, skroman', dok Devoto i Oli unose malo svjetlosti bilježeći značenje 'nizak' kao posljednje, uz naznaku *letterario (non com.)*.

8 2. Za razliku od rječnika De Felicea i Dura, koji se ograničava na najnovije jezično razdoblje, Zingarelli, kako je navedeno u bilješci izdavača, čuva „riječi koje se općenito nazivaju zastarjelima, ali koje bi velikim dijelom prije zasluživale da ih zovu jednostavno starima, jer pripadaju našem [tj. talijanskom] starom jeziku, to jest onome koji su upotrebljavali naši Veliki, začetnici naše kulture i prvi utemeljitelji našeg narodnog jedinstva, a koje u sebi još čuvaju proljetnu svježinu“. Tommaseo je očito osjećao proljetnu, odnosno etimološku snagu riječi *umile*, koja dolazi od latinskoga HUMILIS, što je značilo prvenstveno 'nizak, malen', u jasnoj vezi s HUMUS 'zemlja', a tek nakon toga 'ponizan, pokoran'. To nam mogu posvjedočiti dva mjesta iz spomenutog njegova romana:¹

- a) — scorsero l'ampio antico bosco di Gavvre, qui *macchia umile*, li grande foresta (str. 1232)
 - ugledaše prostranu drevnu goru Gâvre, ovdje *nisku šikaru*, a tamo veliku šumu (str. 169)
- b) — Maria sedette su *un'umile pietra* in fondo (str. 1234)
 - Maria sjedne na *onizak kamen* u dnu (str. 171[†])

¹ Talijanski citati po izdanju N. Tommaseo, *Opere*, a cura di M. Puppo, Sansoni, Firenze, 1968; hrvatski citati po izdanju N. Tommaseo, *Vjera i ljepota*, prev. M. Katušić, Liber, Zagreb 1982.

Navest ću i primjer imenice *angustia*, koja se danas upotrebljava u apstraktnom značenju, dok u Tommaseovu opisu duboke spilje ima živo materijalno značenje, upravo kao i u latinskom:

- getta il languido raggio sulle *angustie dell'umido fondo* (str. 1233)
- baca čeznutljivu zraku na *tijesno vlažno dno* (str. 170)

Nema dvojbe da takvi slučajevi pružaju mogućnost igre između starijeg i novijeg, odnosno, u našim primjerima, između konkretnog i apstraktnog značenja — ako su ta značenja jukstaponirana u našoj svijesti.

3. Uslijed već spomenute organske veze koja postoji između latinskog i talijanskog, čitalac talijanskog teksta će shvatiti „pomlađena“ značenja riječi — ako mu je poznato „staro“, odnosno latinsko značenje. Iz istog razloga i pravilno prevođenje Tommaseova teksta pretpostavlja poznavanje latinskoga. Kad bismo željeli da čitanjem prijevoda ne izgubimo ništa od izražajnih vrijednosti izvornog teksta, morali bismo udvostručiti naoko apsurdan zahtjev Rogera Bacona (1214–1294), koji na jednom mjestu kaže da potpuno shvaćanje prijevoda pretpostavlja poznavanje jezika s kojega je djelo prevedeno: „nullus Latinus sapientiam Sacrae scripturae et philosophiae poterit ut oportet intelligere, nisi intelligat linguas a quibus sunt translatae“.² Ukratko, trebalo bi da u našem slučaju čitalac prijevoda znađe i talijanski i latinski.

4. Pošto se u svakom prijevodu s talijanskoga nužno gubi latinsko-talijanska organska veza, ni u hrvatskom se prijevodu ne može izraziti takvo prožimanje dijakronijske i sinkronijske jezične perspektive, što bi možda bilo djelomično moguće u nekom romanskom jeziku. A koliko je to prožimanje u Tommaseovoj optici važno — odnosno koliko je važna vječna, bilo svjesna, bilo nesvjesna prisutnost etimologije —, govori nam činjenica što je sâm Tommaseo, prevodeći svoje „iskrice“ na talijanski, imenicu *planina* preveo s *pianura*, tj. 'ravnicu, polje' (v. „iskricu“ 13 i 25). Naime, stotinu godina nakon Tommaseove smrti Skokov nas rječnik uči da riječi *planina* i *polje* imaju zajednički indoevropski korijen (**pel-*, odnosno s prijevojem **pol-*), od kojega je nastao i latinski PLANUS.³ Valja nadalje znati da je Tommaseo vlastito djelo prilično slobodno prevodio, mijenjajući ne samo pojedine riječi nego i čitave rečenice,⁴ pa je u posljednjem izdanju, u 25. „iskrici“, *pianura* zamijenio s *terreno*.

² R. Bacon, *Opus Majus*, Frankfurt/Main, 1964, str. 66–67. Citirano prema C. Nocera Avila, 1980, v. str. 3–4.

³ Za *planinu* usp. i S. Mladenov', 1941, str. 427; za PLANUS usp. E. Klein, 1971, str. 565.

⁴ M. Zorić (1957, str. 53–54) o tome kaže: „Si tratta, in fondo, di una versione congeniale, abbastanza libera nell'espressione, fedele riguardo al pensiero poetico“.

5. Tommaseove prevodilačke slobode, kao i etimologiziranja, pokazuju da bi u ovom slučaju možda bilo pretjerano kazati da se naprosto radi o pogrešnom prijevodu na koji je autora navela asonanca („un errore trascinato nella versione dell'autore per assonanza"), kao što iznosi u svojoj tezi (str. 119–121) Franjo Zović, koji nas je inače na istom mjestu upozorio na „prijevod" *planina: pianura*. Naime, na mnogim je mjestima autor „Iskrica" imenicu *planina* ispravno preveo imenicama *monte* i *montagna* (npr. u „iskricama" 12, 22, 23, 33). Prema tome, premda je Tommaseo neprijeporno posvećivao veliku pažnju zvukovnoj strani riječi, ne možemo ga poistovjetiti s autorima koji je – kao primjerice u naše doba Ezri Poundu⁵ – draži kriv prijevod koji dobro zvuči od točnoga koji je manje zvučan.

6. O tome koliko je Tommaseu važno očuvanje značenja svjedoči nam mjesto u „Vjeri i ljepoti" gdje je pisac „preveo" naš izraz *živ i zdrav* uvrstivši u izvorni talijanski tekst kalk *vivo e sano* (str. 1228). Izbjegao je talijansku izblje-djelu, iako zvukovno atraktivnu aliteraciju *sano e salvo* na taj način što je prijevo-dom na talijanski jezik oživio sadržaj isto tako izlisanog izraza iz svog materinskog jezika; izlisanog izraza koji u talijanskom prijevodu zvuči kao novost. Očito je da se u spomenutom slučaju ne radi o jezičnoj osmozi koja bi se odvijala mimo volje jezikoslovca Tommasea, nego o svjesnom bogaćenju književnog izraza. Ovakve međujezične prijevodne igre pokazuju nam da je naš pisac – bez obzira na to što bi ga se kao mistika riječi moglo približiti citiranoj tvrdnji R. Bacona – vješto balansirao između očuvanja zvukovne i sadržajne vrijednosti riječi, što potvrđuju i njegovi prijevodi, odnosno napomene kojima ih je redovito popraćivao.

III) Morfosintaktički latinizmi

1. Prelazeći s laksičkih na morfosintaktičke elemente, najprije ćemo se zaustaviti na oblicima *tetta, castella*. Dok su u latinskom jeziku TECTA, CASTELLA jedini mogući plurali imenica srednjeg roda TECTUM, CASTELLUM, u Tommaseovu su tekstu plurali *tetta, castella* stilski obilježeni kao arhaizmi, jer su u talijanskom imenice *tetto* i *castello* muškoga roda, te tvore plural poput svih ostalih imenica muškoga roda: *tetti* i *castelli*.⁶ Da upotreba arhaizma kod Tommasea dolazi kao posljedica stilskog nastojanja, najbolje nam potvrđuje refleks latinskog oblika MECUM, TECUM, SECUM, koji se u „Vjeri i ljepoti" često čuvaju u oblicima *meco, tecu, secu*, koji figuriraju uz mnogo uobičajenije izraze *con me, con te, con se, con lui, con lei, con loro*. „Ce qui est à un moment donné fait de langue – kaže Marouzeau (1946, str. 337) – peut devenir procédé de style."

⁵ Usp. C. Izzo, 1966, str. 167.

⁶ Ova nas dvojnost vodi u okolici Splita, u Kaštelanski zaljev, gdje se Kaštel Gomilica, Kaštel Kambelovac, Kaštel Sućurac, Kaštel Lukšić, Kaštel Novi, Kaštel Stari i Kaštel Štafilčić u množini ne nazivaju *Kašteli*, nego *Kaštela*.

2. Tommaseo često upotrebljava particip prezenta u konstrukcijama koje su karakteristične za latinski sistem. Naime, dok u modernom talijanskom taj oblik gubi glagolsku funkciju, te se ograničava na ulogu pridjeva, koji se zatim može i supstantivirati (Rohlf, 1969, § 723), u ovom Tommaseovu romanu spomenuti oblik ima mnogo širu primjenu. Participi u atributnoj funkciji ekvivalentni su ostalim kvalifikativnim pridjevima (*anime riposanti, notte cadente, spiriti purganti, intendente sorriso*). Glagolska je vrijednost vidljiva kad iza participa slijedi dopuna (priloška oznaka ili objekt):

- a) – e m'era bello errare in barchetto tra quella mobile selva *da tutte le acque navigante alla Francia* (str. 1120)
- i bijaše mi lijepo lutati u lađici usred one pokretne šume *što plovi u Francusku sa svih mora* (str. 30)
- b) – tra le colonne *portanti in lettere d'oro non so che nomi*, e tra le bestie di marmo *vomitanti acqua calda dalle gole di piombo* (str. 1182)
- između stupova *što nose zlatom ispisana ne znam koja imena*, i između mramornih životinja *što bljuju vruću vodu iz olovnih grla* (str. 110)

3. Predikatni particip prezenta iza glagola *guardare* ('gledati') također nas vodi prema latinskom:

- o quando da una carrozza guardavamo in Padova i cavalli *correnti* e gli uomini *applaudenti* alle bestie (str. 1135)
- ili kad smo iz jedne kočije u Padovi gledali kako konji trče, a ljudi povlađuju životinjama (str. 49)

I ovdje indirektni objekt *alle bestie* potvrđuje da particip ima udjela u glagolskoj kategoriji. Kako u modernom talijanskom jeziku takva konstrukcija predikatnog participa ne postoji, zamjenjuju je druge dvije, koje su postojale i u latinskom: iza direktnog objekta slijedi odnosna rečenica u funkciji atributa (*guardavano i cavalli che correvano*), ili mnogo elegantnije, iza direktnog objekta slijedi infinitiv (*guardavano i cavalli correre*).⁷

4. Atributni particip perfekta prelaznog glagola *passare* pojavljuje se s aktivnim značenjem, što se slaže s izvornom upotrebom u latinskom jeziku, gdje HOMO POTUS znači 'čovjek koji je pio', uz VINUM POTUM 'popijeno vino' (Rohlf, 1969, § 724):

- Una donna, *passata i trentatre anni*, ma pur bella, s'intendeva molto materialmente in me giovanetto (str. 1140)
- Jedna žena, *koja bijaše navršila trideset tri godine*, ali još uvijek lijepa, veoma se tjelesno zanimala za mene mladića (str. 56)

⁷ Usp. P. Tekavčić, 1972, § 1173.

5. Apsolutni particip perfekta, koji izravno podsjeća na latinsku konstrukciju ablativa apsolutnog⁸ – čest u modernom talijanskom – odlično se uklapa u lapidaran Tommaseov stil:

- *Sfollata la gente, erano ancora a una finestra loro due* (str. 1170)
- *Kad se svijet razišao*, još je njih dvoje stajalo na jednom prozoru (str. 95)

6. Klasičnolatinska poslatice, akuzativ s infinitivom kao objekt zadržao se u modernom talijanskom uz tzv. faktitivne glagole i glagole percepcije. Zato nije nikakvo čudo što ga u „Vjere i ljepoti“ nalazimo primjerice uz glagole *vedere* i *contemplare*. Ovdje ću navesti nekoliko primjera iste konstrukcije u kojoj je – iza glagola *sapere, immaginare, dire* i *presentire* – izostavljen infinitiv glagola *essere*:

- a) – Il teatro *dov'io la sapevo, la immaginavo*, era un tempio per me. (str. 1141)
- Kazalište gdje sam znao da se nalazi, u kojem sam je zamišljao, za mene bijaše hram. (str. 57)
- b) – cercava rincontrarmi per vie *che sapeva usate a me* (str. 1144)
- nastojala me sresti na ulicama kojima je znala da prolazim (str. 61)
- c) – io a lui *che sapevo buono*, risposi tranquillamente (str. 1154)
- znajući ga kao valjana, ja mu mirno odgovorih (str. 73)
- d) – e, *me adesso diceva somigliante all'amor suo già morto* (str. 1140)
- a sad je govorila da sličim na njezinu već mrtvu ljubav (str. 55)
- e) – *te dal primo presentii amico* immutabile (str. 1130)
- otprve u tebi naslutih nepromjenjiva prijatelja (str. 43)

7. Za sve primjere osim prvoga možemo alternativno kazati da nastavljaju latinsku konstrukciju *dvaju akuzativa*, od kojih je jedan objekt, a drugi dio predikata.⁹ Po suvremenoj talijanskoj gramatici Regule i Jerneja taksem koji pobliže određuje direktni objekt uveden glagolima kao što su *sapere, dire, sentire* naziva se *complemento predicativo legato dell'oggetto*.

8. Kao i u latinskom, u Tommaseovu se tekstu često upotrebljavaju imenice koje označuju službu ili dob – kao dopuna predikatu:

- a) – Io vidi, *giovanetto*, una fonte spicciare modesta (str. 1139)
- Kao momčić vidjeh kako jedan vrutak skromno izvire (str. 54)

⁸ O porijeklu ove talijanske participske konstrukcije, različite od latinskog ablativa apsolutnog, v. Rohlf, 1969, § 726 i Tekavčić, 1972, §§ 1178–1181.

⁹ Ernout i Thomas (1972, § 47) u vezi s takvim *double accusatif* potvrđuju izloženu vezu s konstrukcijom akuzativa s infinitivom: „La simple adjonction de *esse* transformait beaucoup de ces tournures en proposition infinitive“.

- b) – *Morì domenicano* in Italia, sconosciuto. (str. 1162)
- Umro je kao dominikanac u Italiji, nepoznat. (str. 84)
- c) – *Mentre tu nel tuo villaggio ti passi della Bibbia e di Dante, o scorri cacciatore ne'monti* (str. 1131)
- Dok ti u svojem selu listaš Bibliju i Dantea, ili kao lovac prolaziš gorama (str. 44)

9. U predikatnoj upotrebi javljaju se i pridjevi:

- ma, nella pace, una vita possente par che s'affretti a *correre invisibile* dalla valle al poggio, dal poggio alla valle (str. 1141)
- ali izgleda da u miru neki moćni život hita da nevidljiv jurne iz doline do brijega, s brijega u dolinu (str. 57)

Sintaktička je funkcija spomenutih imenica i pridjeva ista. Taj iznimno ekspresivni taksem već spomenuta talijanska gramatika naziva *predicativo libero*.

10. U Tommasea nalazimo odjek akuzativa obzira – tzv. *grčkoga akuzativa* – koji je čest i u latinskom,¹⁰ a našem piscu služi da postigne raznolikost konstrukcija u opisu likova:

- a) – Quivi ci rincontriamo in una cugina di lui, baronessa, fanciulla di dignitose maniere, di severo pallore, *ornata l'ingegno*, pur semplice e buona. (str. 1154)
- Tamo sretremo neku njegovu rođakinju, barunicu, djevojku dostojanstvena držanja, stroga bljedila, urešenu umom, pa ipak jednostavnu i dobru. (str. 74)
- b) – L'una sorella, *piena le forme* oltre all'età sua di ventiquattr'anni, *mansueta il viso, e pietosa gli sguardi*, e lieta di languido rossore, con voce umile e timida. (str. 1150–1151)
- Jedna sestra, oblika punih iznad svoje dobi od dvadeset četiri godine, umiljata lica, i milosrdnih pogleda, i vesela po slabašnom rumenilu, ponizna i ljupka glasa. (str. 69)

11. S tehnikom Tommaseovih opisa možemo odmah dovesti u vezu i njegovu čestu koordinaciju. I ovdje je prisutan latinski trag. Kao što je poznato, u latinskom se jeziku u nabranju sastavnim veznikom povezuju ili svi članovi nabrajanja ili nijedan (polisindeton i asindeton). Kako su u Tommasea česta oba rješenja, navest ću po jedan primjer iz „Vjere i ljepote“:

¹⁰ Usp. Musić-Majnarić, 1961, § 389; Gortan-Gorski-Pauš, 1966, § 442; Ernout-Thomas, 1972, § 38; Rohlf, 1969, § 641.

- a) – E avevan armi e patiboli e leggi e stampe e coraggio (str. 1168)
– A imali su oružje i stratišta i zakone i tisak i hrabrost (str. 92)
- b) – e chieggono ed offrono consolazioni, dolori, inviti, consigli, teorie, fatti, affetti (str. 1159)
– i traže i nude utjehe, boli, pozive, savjete, teorije, činjenice, čuvstva (str. 80)

Ritmičko polisindetsko nizanje naglašeno je paralelnim rasporedom elemenata:

- rammento ... i colloqui ... pieni delle antiche memorie, e delle future speranze e dell'arte e di Dio. (str. 1162)
- spominjem se ... razgovora, punih drevnih sjećanja, i budućih nada, i umjetnosti i Boga. (str. 84)

Paralelizam je svakako mnogo uočljiviji kad su parataksne sekvence duže. Radi ilustracije citiram slijedeći rečenični sklop iz odlomka o raznovrsnim interesima književnika Giovannija:

- E correggere scritti propri ed altrui; e scriver lettere, e migliorare con esercizi di bambino la sua mano di scritto; e memorie della sua vita, e disegni di libri avvenire; e traduzioni e commenti ed epigrammi: la natura e l'arte, la donna ed il popolo, la terra e il cielo. (str. 1210)
- Pa ispravljati vlastite i tuđe napise; i pisati pisma, i djetinjim vježbama poljepšavati svoj rukopis; i uspomene iz života, i skice budućih knjiga; i prijevodi i tumačenja i epigrami: priroda i umjetnost, žena i narod, zemlja i nebo. (str. 142)

Vidimo da u citiranom periodu

a) trostruki usporedni veznici uvode paralelne rečenice s glagolom u infinitivu:

*e correggere scritti propri ed altrui
e scriver lettere
e migliorare con esercizi di bambino la sua mano di scritto*

(govoreći o takvoj konstrukciji apsolutnog infinitiva – zvanog narativni ili historijski – koja je bila česta u latinskom jeziku, Meillet i Vendryes je objašnjavaju nekom vrsti morfološke ekonomije u jasnome kontekstu, jer infinitiv predstavlja „l'idée verbale dégagee des modalités de la personne et du nombre“ – usp. Meillet-Vendryes, 1927, § 874);

b) dvostruki usporedni veznici uvode paralelne imenske konstrukcije:

*e memorie della sua vita
e disegni di libri avvenire;*

c) trostruki usporedni veznici povezuju imenice:

*e traduzioni
e commenti
ed epigrammi;*

d) asindetski su koordinirane tri paralelne grupe, od kojih svaka sadržava po dvije imenice vezane usporednim veznikom:

*la natura e l'arte
la donna ed il popolo
la terra e il cielo.*

12. Između upravo navedenih juktaponiranih segmenata osim paralelizma ostvaren je i izokolon, a unutar dviju grupa možemo uočiti i antitezu. Naime, počesto se paralelizam podudara s izokolonom:

- In languore affannoso, in solitudine profana, in voluttà senza piaceri, in sacrifici senza virtù. (str. 1164)
- U tjeskobnoj čežnji, u svetogrdnoj samoći, u bludnosti bez užitaka, u žrtvama bez vrline. (str. 86)

U citiranoj rečenici između prva dva segmenta odijeljena zarezom, kao i između druga dva, paralelizam je izokolonski, a u sva četiri paralelna segmenta prisutna je antiteza.

Evo još jednog primjera antitetičkog izokolona:

- Bel paese, brutta razza. (str. 1156)
- Lijep kraj, ružni ljudi. (str. 76)

Uz to treba spomenuti i antitetički izokolon u kojemu su elementi ukršteni (hijazam):

- ed erano prodighi dell'altrui sangue, del sangue proprio (str. 1168)
- i nisu žalili tuđe krvi, ni krvi vlastite (str. 92)

Primjeri su tipični, jer su takve formule u Tommasea više nego česte, te tvore jednu od najuočljivijih karakteristika njegova stila. Sjetimo li se da je Ciceron preporučivao upravo ta sredstva (izokolon i antitezu),¹¹ bit će nam jasno koliko je u Tommasea živa tradicija latinskog stila.

¹¹ Usp. E. R. Curtius, 1971, str. 79.

13. U konstrukciji rečenice Tommaseo često slijedi klasičnolatinsku normu, te stavlja glagol na kraj rečenice:

- Egli l'anima mia chiusa e mesta *aperse e allegro*. (str. 1142)
- On moju zatvorenu i sjetnu dušu *otvori i razveseli*. (str. 58)

Naime, premda je u latinskom red riječi slobodan, to jest nema nikakve gramatičke vrijednosti, glagol teži da bude smješten na kraj rečenice.¹² Naravno da postoji i bezbroj drugih mogućnosti za postizanje stilskih nijansi, koje naš pisac dobro poznaje. U uzvišenom uvodu u jedan od dnevnčkih zapisa glavnog junaka, predikat je postponiran objektu, a invertiran je i red subjekta i predikata:

- Una tomba lontana pens'io, e dentrovi te che lasciavi viva, o Teresa (str. 1160)
- Mislim na jedan daleki grob, i na tebe u njemu, o Teresa (str. 81).

IV Zaključne opaske

- 16
1. Latinski jezik je za Tommasea trajan stilski uzor, koji suprotstavlja mnogo analitičnijim i manje ekonomičnim neolatinskim jezicima. U tom smislu shvaćamo njegovu stilističku napomenu da valja iz rečenice izbaciti što više zamjenica i članova koji opterećuju moderne jezike, pa hitati pravo k cilju (*correre diritto al segno*).¹³
 2. Premda neki od sintaktičkih latinizama (poput akuzativa s infinitivom ili apsolutnog participia) nipošto ne predstavljaju rijetkost u talijanskom, u Tommaseovu im tekstu valja posvetiti pažnju, jer su svjesno izabrani i usmjereni na postizanje lapidarnosti, koja predstavlja značajku Tommaseove proze, gdje se stječu riječi, oblici i konstrukcije što podsjećaju na klasičnolatinske tekstove. U vezi s tacitovskom zgusnutosti Tommaseova izraza, sjetimo se opaske Meilleta i Vendryesa o morfološkoj ekonomiji historijskog infinitiva (usp. III, 11,a).
 3. Dok je stilsku vrijednost morfoloških latinizama nemoguće izraziti u prijevodu, neki latinizmi u sintaksi – poput pridjeva u predikatnoj upotrebi – nisu strani ni hrvatskom književnom jeziku, gdje imaju izuzetnu stilsku vrijednost (npr. *una vita s'affretta a correre invisibile – život hita da nevidljiv jurne*). Premda nas stilski izuzetnost upozorava da ih ne smijemo uvijek tako prevoditi, ipak ih ne moramo uvijek prevoditi ni priložima (npr. *le voci della natura mi sonarono dentro men gaie ma più profonde – u mojoj duši glasovi prirode neveselije, ali*

¹² „Il y a dans toutes les langues une tendance à régulariser l'ordre" (Meillet-Vendryes, 1927, § 819).

¹³ Usp. citat u Puppo, 1975, str. 138.

dublje *odzvanjahu*), što je u hrvatskom svakako mnogo uobičajenije, ali mnogo udaljenije od „latiniziranog" talijanskog izvornika. Iako se isto tako i sintaktičke figure mogu počesto sačuvati u prijevodu (kao što su paralelizam, hijazam, izokolon), ipak bi poneka inverzija čudno zvučala, a nikad ne bi izravno asocijala na latinske uzore. No, višestoljetno prevođenje s latinskog na hrvatski pruža nam niz prepoznatljivih i prihvaćenih rješenja koja, snagom tradicije, barem neizravno upućuju na latinski.

4. S time se moramo pomiriti, da ne bismo – primjenjujući Baconovu misao (usp. II, 3) na slučaj latinizama u Tommaseovu romanu – zahtijevali da čitalac znade najprije talijanski, a zatim i latinski jezik da bi temeljitije shvatio hrvatski prijevod. Takva je sudbina prijevoda: bolje je da njime izgubimo poneku vrijednost izvornoga teksta, nego da bez njega – izgubimo sve.

5. Tommaseo je rekao da nema poezije gdje nije ništa ili gdje je vrlo malo ostavljeno čitaocu da sam otkrije („laddove nulla o poco è lasciato a indovinare, poesia non è").¹⁴ Viđeni kroz tu prizmu, mnogi latinizmi iz brižljivo stiliziranog teksta „Vjere i ljepote", upravo svojom polivalentnošću koja nastaje juktapozicijom starih i novih značenja i konotacija, predstavljaju se kao izvor poezije (usp. II, 2–3).

6. Oživljavanje etimološkog značenja riječi latinskog porijekla u ovom talijanskom romanu pokazuje nam i širu mogućnost: da su takve semantičke igre starog i novog plana značenja moguće u svim jezicima u kojima je prisutan latinski leksički element, te da znanje latinskog nedvojbeno pomaže njihovu boljem razumijevanju. Primjerice, *karmine*, 'gozba u počast pokojnika' (B. Klaić), prizivaju svakom znalcu latinskog etimon *carmen*, 'pjesma', što dolazi do izražaja u Krležinim stihovima: „hrvatski čovjek posmrtni žižak pali, / *karmine tužne pije i razbito pjeva*" (Veliki petak godine hiljadu devet stotina i devetnaeste).

7. Napokon, primjer Tommaseove proze nas uči da općenito treba obratiti pažnju na smišljene interferencije na nivou leksika, morfologije i sintakse, prisutne kod pisaca koji vladaju sa više jezika, pa promatraju i vlastiti jezik kroz sasvim drugačiju prizmu od onih koji poznaju samo materinski jezik (usp. II, 6).

Maslina Katušić

¹⁴ *Ibidem*, str. 108.

LITERATURA

- Curtius, E. R., *Evropska književnost i latinsko srednjovjekovlje*, Zagreb, 1971.
- De Felice, E. — Duro, A., *Dizionario della lingua e della civiltà italiana*, Firenze, 1974.
- Devoto, G. — Oli, G. C., *Dizionario della lingua italiana*, Firenze, 1971.
- Divković, M., *Latinsko-hrvatski rječnik za škole*, Zagreb, 1980, pretisak izdanja iz 1900.
- Ernout, A. — Thomas, F., *Syntaxe latine*, Paris, 2. izdanje, 5. popravljeno pretisak 1972.
- Gortan, V. — Gorski, O. — Pauš, P., *Latinska gramatika*, Zagreb, 3. izdanje 1966.
- Izzo, C., „Responsabilità del traduttore”, *Friendship's Garland — essays presented to Mario Praz on his seventieth birthday*, II, Roma, 1966.
- Klein, E., *A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language*, Amsterdam — London — New York, 2. pretisak 1971.
- Marouzeau, J., *Traité de stylistique latine*, Paris, 2. izdanje 1946.
- Meillet, A. — Vendryes, J., *Traité de grammaire comparée des langues classiques*, Paris, 2. popravljeno izdanje 1927.
- Mladenov, S., *Etimologijski i pravopisni rečnik na b'lgarskija knižoven ezik*, Sofija, 1941.
- Musić, A. — Majnarić, N., *Gramatika grčkoga jezika*, Zagreb, 1961.
- Nocera Avila, C., „Prospettive del tradurre”, *Le ragioni critiche*, br. 31—32, Catania, 1980.
- Puppo, M., *Tommaseo prosatore*, Roma, 2. prošireno izdanje 1975.
- Regula, M. — Jernej, J., *Grammatica italiana descrittiva su basi storiche e psicologiche*, Bern — München, 2. prošireno izdanje 1975.
- Rohlf, G., *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti*, III — *Sintassi e formazione delle parole*, Torino, 1969.
- Skok, P., *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, II, Zagreb, 1972.
- Tekavčić, P., *Grammatica storica dell'italiano*, II — *Morfosintassi*, Bologna, 1972.
- Tommaseo, N., *Opere*, a cura di M. Puppo, Firenze, 1968.
- Tommaseo, N., *Vjera i ljepota*, prev. M. Katušić, Zagreb, 1982.
- Tommaseo, N. — Capponi, G., *Carteggio inedito dal 1833 al 1874*, per cura di I. del Lungo e P. Prunas, vol. IV, parte I (Torino 1854—1859), Bologna, 1923.
- Wartburg, W. v. — Ullmann, S., *Problèmes et méthodes de la linguistique*, Paris, 3. izdanje 1969.
- Zingarelli, N., *Vocabolario della lingua italiana*, Bologna, 8. izdanje, ažurirao G. Bakducci, 1963.
- Zorić, M., „Intorno alle Scintille di N. Tommaseo”, *Studia Romanica et Anglica Zagradiensia*, 4. 1957.
- Zović, F., *Niccolò Tommaseo e cultura slava*, tesi di laurea, Università Cattolica del S. Cuore di Milano, Anno Accademico 1946—1947.

18

ANAGNORISIS II

ESHIL — TRAGIČKO ZBIVANJE SUKOBA SVJETLOSTI I TMINE (JEDINJENJE I RAZJEDINJENJE)

*Strah me pogledati tebe
Strah me prozboriti tebi,
Strahom davnim ja se strašim.*

KOR u Eshilovim
Perzijancima

I STRUKTURA ZBIVANJA ORGANIČKE I NEORGANIČKE TRILOGIJE

Na kratkom odmoru između Euripida i Eshila iznosim hipotezu o mogućnosti razumijevanja nedostatka izrečenog proročanstva u tragičkom zbivanju očiglednog obistinjenja proročanstva. Čini mi se da ova hipoteza, koju sam izgradio na promišljanju strukture zbivanja organske trilogije, zavređuje da bude iznesena već stoga što ima za hipotezu rijetko obilježje — sasvim je bezazlena. Naime, njena opravdanost ili eventualna neopravdanost nebitna je za sve nam sačuvane tragedije: vjerujem da se već jasno pokazalo da je struktura svih tragičkih zbivanja Euripida — **obistinjenje proročanstva**, a u Eshila i Sofokla ta je struktura još očiglednija. Predmet je ovog kratkog pjevno-plesnog odjeljka — struktura zbivanja organske trilogije, koju je potrebno iznijeti radi ukazivanja na poimanje Eshilove tragedije.

19

Poznato nam je da su se tragedije izvodile na određenim svetkovinama u čast boga Dioniza, prvenstveno Velikim Dionizijama (Diogen Laertije navodi još Lenejske i Panatenejske praznike, te Hitre), kad su se natjecale. Svaki od tri izabrana tragičara imao je svoj dan kad je izvođena jedna njegova trilogija (= tetralogija; tri tragedije i jedna satirska drama). U nekim su trilogijama sve tri tragedije bile organski povezane, te su nazvane organskim trilogijama. Pitanje je: čime su se te tragedije organski vezivale?

Slijedeći tradiciju naš Kuzmić odgovara: vezivale su se tragičkom radnjom (zbivanjem), smatrajući da je Eshil htio opisati suviše veliko zbivanje, koje mu nije moglo stati u jednu tragediju, pa je stoga pisao organske trilogije. Ovaj stav čini mi se pogrešnim. On bi donekle možda bio odgovarajući u odnosu na trilogiju o *Danaidama*, kao i na bezvremenog *Prometeja*, ali uopće ne odgovara *Orestiji*, kao ni po naslovima nam tek poznatoj *Tebanskoj trilogiji*. Evo zašto:

Danaide. Poznat je slavni mitski sukob Egipta i Danaja. Danaj je proročanstvom saznao da će Egipćani pokušati poubijati prve bračne noći sve njegove kćeri. Stoga s njima bježi, a Egipćani ih progone, sve dok opsadom Arga ne prisile Danaju na to da za njih uda kćeri. One, zauzvrat, prve bračne noći ubijaju sve